



औरंगाबाद जिल्ह्यातील लोकसंख्या संरचना

डॉ. राजेंद्र भिमराव भालेराव

भूगोल विभाग प्रमुख,
श्री आसारामजी भांडवलदार कला, वाणिज्य
व विज्ञान महाविद्यालय, देवगांव रंगारी,
ता. कन्नड, जि. औरंगाबाद.
dr.rajbhalerao123@gmail.com
9922912963/7391861325

प्रस्तावना:-

पृथ्वीवर बदल घडवून आणणा-या इतर विविध गतिमान घटकांप्रमाणे किंवा त्यांच्या पेक्षा जास्त प्रभावीपणे परिवर्तनशीलता निर्माण करणारा मानव हा मूलभूत घटक आहे. लोकसंख्या ही मानवी समुहांची महत्वपूर्ण अभिव्यक्ती असून पृथ्वीवर अस्तित्वात असणा-या विविध प्राकृतिक आणि सांस्कृतिक दृष्यांचे प्रतिक असते. कोणत्याही देशाची लोकसंख्या ही इतर नैसर्गिक उत्पादक घटकांइतकीच महत्त्वाची असते. लोकसंख्येची वाढ व आर्थिक प्रगती यांचाही अत्यंत घनिष्ठ संबंध असतो. कोणत्याही देशाची आर्थिक प्रगती ही उत्पादनासाठी लागणारे नैसर्गिक उत्पादक घटक व ते वापरले जाण्यासाठी लागणारी लोकसंख्या यावर अवलंबून असते. पुरेशी लोकसंख्या नसेल, तर उत्पादनाचे सर्वच घटक वापरले जाणार नाहीत. आणि तेवढ्या प्रमाणात एकूण उत्पादनात घट होईल. या दृष्टीने उत्पादनाचा एक घटक म्हणून लोकसंखेला अत्यंत महत्व आहे. मानव आपल्या ज्ञानाच्या बळावर पर्यावरणातून गरजा भागविण्यासाठी सतत प्रयत्नशिल असतो.

संज्ञा :- लोकसंख्या, परिवर्तनशीलता, प्राकृतिक, सांस्कृतिक प्रगती.

उद्दिष्ट्ये :-

१. लोकसंखेचा अभ्यास करणे.
२. तालूकानिहाय लोकसंखेचा अभ्यास करणे.
३. तालूकानिहाय स्त्री, पुरुष लोकसंखेचा अभ्यास करणे.
४. तालूकानिहाय साक्षरतेचा अभ्यास करणे.
५. तालूकानिहाय लिंगगुणोत्तर तपासणे.
६. ग्रामीण/शहरी लोकसंखेचा अभ्यास करणे.

माहिती संकलन व संशोधन पध्दती :-

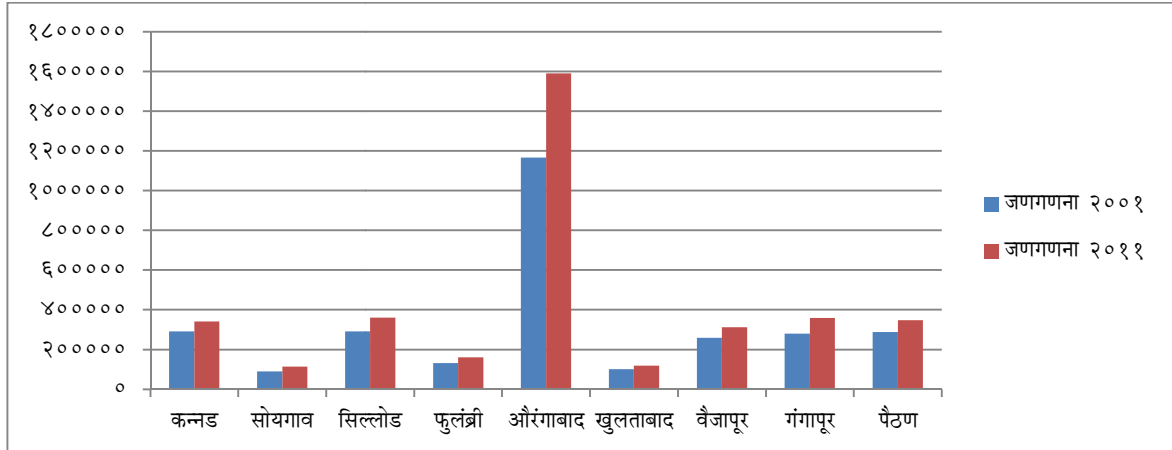
सदरील लेखाकरीता द्वितीयक माहितीचा वापर करण्यात आलेला आहे. ही माहिती प्रकाशित व अप्रकाशित साहित्यातून घेण्यात आलेली आहे. त्याच प्रमाणे जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन अहवाल, जणगणना अहवाल, जिल्हा सांख्यिकीय अहवाल यामधून घेण्यात आलेली आहे. सदर माहितीचे विश्लेषण हे विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीने करण्यात आले आहे. त्याच प्रमाणे नकाशे, आलेख, सरासरी, टक्केवारी या द्वारे सदरील माहितीचे विश्लेषण केले आहे.

अभ्यास क्षेत्र :- सदरील संशोधना करीता औरंगाबाद जिल्हा (महाराष्ट्र) निवडण्यात आला आहे. औरंगाबाद जिल्हाचा विस्तार 19⁰ 19' व 20⁰ 40' उत्तर ते 74⁰ 34' 76⁰ 04' पूर्व रेखांश असा आहे. औरंगाबाद जिल्हामध्ये नऊ तालूके आहेत. ते पूढील प्रमाणे – औरंगाबाद, पैठण, वैजापूर, गंगापूर, खुलताबाद, फुलंब्री, कन्नड, सिल्लोड, सोयगाव इ. तालूके आहेत. सोयगांव तालूक्यामध्ये अजिठयांच्या डोंगररांगा पसरलेल्या आहेत. त्याच प्रमाणे सिल्लोड, कन्नड व खुलताबाद तालूक्यातही ह्या पसरलेल्या आहेत. दक्षिण पश्चिमेकडून उत्तर पूर्वेकडे ह्या रांगा समुद्रसपाटीपासून ६०० ते ८०० मी उंच आहेत. जिल्ह्यात गोदावरीच्या उपनद्या आहेत. ह्यामध्ये शिवना, खाम, येळगंगा, शिवभद्रा, येलभद्रा, गथारी, पूर्णा, दुधना,

नारंगी, सारंगी, गिरजा इ. आहेत. जिल्हयातील उत्तरेला तापीच्या उपनद्या आहेत. हयामध्ये गडदगड, हिवरा, सोनद व वाघुर इ. आहेत. जिल्हाच्या उत्तरेला जळगांव जिल्हा पूर्वेला जालना व बुलढाणा, दक्षिणेला बिड व अहमदनगर व पश्चिमेला नाशिक जिल्हा आहे.

औरंगाबाद जिल्हयातील एकूण लोकसंख्या :-

अ. क्र.	तालूका	जणगणना २००१	जणगणना २०११	वाढ	लोकसंख्यावाढीचा शेकडा दर
१	कन्नड	२९१२६७	३४१०१९	४९७५२	१७.०८
२	सोयगाव	९०१४२	११३०८७	२२९४५	२५.४५
३	सिल्लोड	२९१०५६	३५९९६३	६८९०७	२३.६७
४	फुलंब्री	१३१३२७	१६१०१२	२९६८५	२२.६८
५	औरंगाबाद	११६५५६७	१५९०३७४	४२४८०७	३६.४४
६	खुलताबाद	१०१५००	११८३२८	१६८२८	१६.५७
७	वैजापूर	२५९६०१	३११३७१	५१७७०	१९.९२
८	गंगापूर	२७९१९७	३५८१५५	७८९५८	२८.२८
९	पैठण	२८७३५६	३४७९७३	६०६१७	२१.०९
एकूण लोकसंख्या		२८९७०१३	३७०१२८२	८०४२६९	२७.७६

औरंगाबाद जिल्हयातील एकूण लोकसंख्या :-

जिल्हयामध्ये औरंगाबाद तालूक्याची लोकसंख्या दोन्ही जणगणना मध्ये सर्वात जास्त आहे. सन २००१ च्या तूलनेत सन २०११ च्या जणगणना मध्ये सदरील तालूक्याची लोकसंख्या ४२४८०७ इतकी वाढलेली आढळते व सर्वात कमी लोकसंख्या सोयगाव तालूक्याची दोन्ही जणगणना दरम्यान २२९४५ ने वाढली आहे. औरंगाबाद जिल्हयाची लोकसंख्या ८०४२६९ इ. वाढलेली आहे. वाढीचा शेकडा दर २७.७६ आहे.

जिल्हयातील एकूण स्त्री -पुरुष लोकसंख्या :-

जणगणना	एकूण स्त्री	एकूण पुरुष	एकूण
२००१	१३९१६५०	१५०५३६३	२८९७०१३
२०११	१७७६८१३	१९२४४६९	३७०१२८२
एकूण वाढ	३८५१६३	४१९१०६	८०४२६९

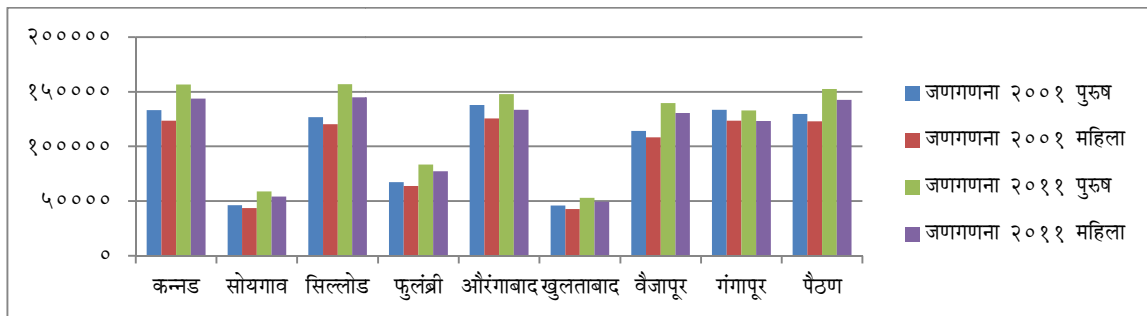
जिल्हयाची संशोधन काळात ८०४२६९ इतकी लोकसंख्या वाढलेली आहे. यात स्त्री ३८५१६३ तर पुरुष ४१९१०६ ने वाढलेले आहेत.



औरंगाबाद जिल्हयातील ग्रामीण लोकसंख्या :-

अ.क.	तालुका	जणगणना	पुरुष	महिला	पुरुष वाढ	महिला वाढ
१	कन्नड	२००१	१३३१९७	१२३६६७		
		२०११	१५६४९६	१४३७६४	२३२९९	२००९७
२	सोयगांव	२००१	४६३६७	४३७७५		
		२०११	५८८९६	५४१९१	१२५२९	१०४१६
३	सिल्लोड	२००१	१२६७१५	१२०४७४		
		२०११	१५६९४९	१४४७८४	३०२३४	२४३१०
४	फुलंब्री	२००१	६७३२२	६४००५		
		२०११	८३५९१	७७४२१	१६२६९	१३४१६
५	औरंगाबाद	२००१	१३७८४०	१२५५४८		
		२०११	१४७९१९	१३३३४९	१००७९	७८०१
६	खुलताबाद	२००१	४६००९	४२६९७		
		२०११	५३११३	४९४६६	७१०४	६७६९
७	वैजापूर	२००१	११४१३५	१०८४०२		
		२०११	१३९५८३	१३०४९२	२५४४८	२२०९०
८	गंगापूर	२००१	१३३४१४	१२३४५८		
		२०११	१३२९१४	१२३२५४	-५००	-२०४
९	पैठण	२००१	१२९८१४	१२३०२४		
		२०११	१५२३६४	१४२५६६	२२५५०	१९५४२
१०	एकूण	२००१	९३४८१३	८७५०५०		
		२०११	१०८१८२५	९९९२८७	१४७०१२	१२४२३७

औरंगाबाद जिल्हयातील ग्रामीण लोकसंख्या :-

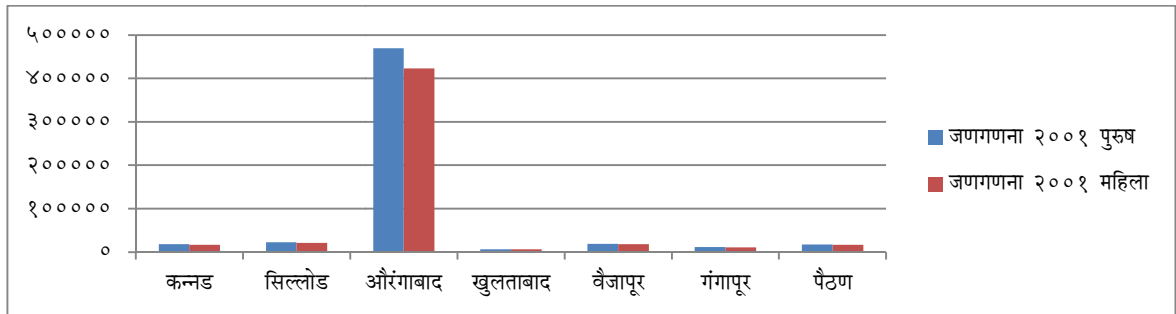


जिल्हयातील ग्रामीण भागातील लोकसंख्या जणगणना अनुक्रमे २००१ व २०११ दरम्यान सर्वात जास्त पुरुष लोकसंख्या सिल्लोड तालुक्यात ३०२३४ ने वाढलेले आहेत. तर स्त्रीयांची संख्या सिल्लोड तालुक्यात २४३१० ने वाढली आहे. गंगापूर तालुक्यात स्त्री व पुरुष अनुक्रमे -२०४ व -५०० ने घटली आहे. जिल्हयातील ग्रामीण भागात सदरील काळामध्ये लोकसंख्या २७१२४९ ने वाढली आहे.

सन २००१ च्या जणगणनेनुसार ग्रामीण भागात ६५.४७ % लोकसंख्या आहे. सन २०११ च्या जणगणनेनुसार ग्रामीण भागात ५६.२३ % लोकसंख्या आहे. दोन्ही जणगणनेमध्ये ग्रामीण भागात लोकसंख्या कमी होत आहे.

**जिल्हयातील नागरी लोकसंख्या :-**

अ.क.	तालुका	जणगणना	पुरुष	महिला	एकूण
१	कन्नड	२००१	१७८६४	१६५३५	३४३९९
		२०११	-	-	४०७५९
२	सोयगांव	२००१	-	-	-
		२०११	-	-	-
३	सिल्लोड	२००१	२२८७३	२०९९४	४३८६७
		२०११	-	-	५८२३०
४	फुलंब्री	२००१	-	-	-
		२०११	-	-	-
५	औरंगाबाद	२००१	४६९२३७	४२३२४६	८९२४८३
		२०११	-	-	१३०९१०६
६	खुलताबाद	२००१	६६४५	६१४९	१२७९४
		२०११	-	-	१५७४९
७	वैजापूर	२००१	१९१५६	१७९०८	३७०६४
		२०११	-	-	४१२९६
८	गंगापूर	२००१	११६५२	१०६७३	२२३२५
		२०११	-	-	१०१९८७
९	पैठण	२००१	१७६८१	१६८३७	३४५१८
		२०११	-	-	५३०४३
१०	एकूण	२००१	५७०५५०	५१६६००	१०८७१५०
		२०११	८४२६४४	७७७५२६	१६२०१७०

जिल्हयातील नागरी लोकसंख्या :-

जिल्हयातील नागरी भागामध्ये औरंगाबाद तालुक्यामध्ये दोन्ही जणगणना काळात सर्वात जास्त अनुक्रमे ८९२४८३ तर १३०९१०६ लोकसंख्या आहे. जणगणना २००१ च्या तुलनेत जणगणना २०११ मध्ये जिल्हयातील नागरी भागात ५३३०२० लोकसंख्या वाढलेली आहे.

सन २००१ मध्ये नागरी भागात ३७.५३ % जनता राहत होती ती सन २०११ मध्ये नागरी भागात ४३.७७ % लोक राहतात. जिल्हयातील नागरी भागात लोकसंख्या वाढत असून औरंगाबाद जिल्हयात नागरीकरण वाढत आहे.

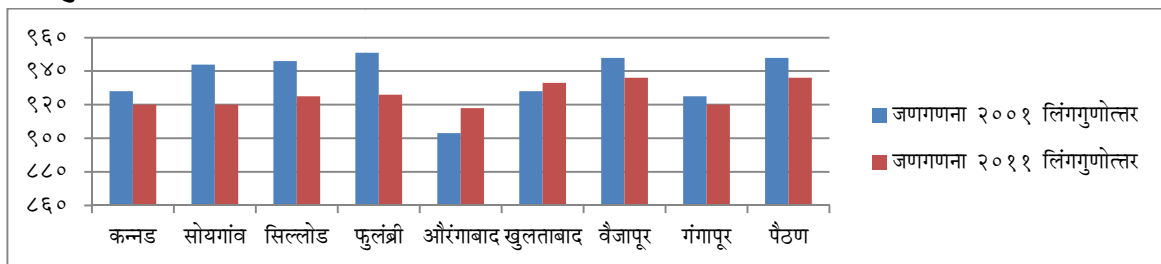


लिंगगुणोत्तर :-

(१००० पुरुषा मागे असलेली स्त्रीयांची संख्या)

अ.क.	तालुका	जणगणना	लिंग गुणोत्तर	वाढ
१	कन्नड	२००१	९२८	
		२०११	९२०	-८
२	सोयगांव	२००१	९४४	
		२०११	९२०	-२४
३	सिल्लोड	२००१	९४६	
		२०११	९२५	-२१
४	फुलंब्री	२००१	९५१	
		२०११	९२६	-२५
५	औरंगाबाद	२००१	९०३	
		२०११	९१८	१५
६	खुलताबाद	२००१	९२८	
		२०११	९३३	५
७	वैजापूर	२००१	९४८	
		२०११	९३६	-१२
८	गंगापूर	२००१	९२५	
		२०११	९२०	-५
९	पैठण	२००१	९४८	
		२०११	९३६	-१२
१०	एकूण	२००१	९३६	
		२०११	९२३	-१३

लिंगगुणोत्तर :-



जिल्हयामध्ये जणगणना २००१ च्या तूलनेत २०११ च्या जणगणनानुसार स्त्री-पुरुष प्रमाण कमी झालेले आहे. हे प्रमाण फुलंब्री तालुक्यामध्ये प्रतिहजार पुरुषामागे २०११ मध्ये २५ ने कमी झालेले आढळते हे प्रमाण जिल्हयात सर्वात जास्त आहे. तर औरंगाबाद तालुक्यात हे प्रमाण १५ ने वाढलेले आहे. सन २००१ च्या जणगणनेनुसार प्रतिहजार पुरुषामागे ९३६ स्त्री या असे होते ते २०११ च्या जणगणेप्रमाणे ९२३ स्त्रीया असे झाले दोन्ही जणगणानात हे प्रमाण १३ ने कमी झाले आहे. जिल्हयात दर हजारी पुरुषामागे स्त्रीयांची संख्या कमी होत आहे. सन २००१ च्या जणगणनेप्रमाणे जिल्हयात दर हजारी पुरुषामागे ९३६ स्त्रीया आहेत. तर

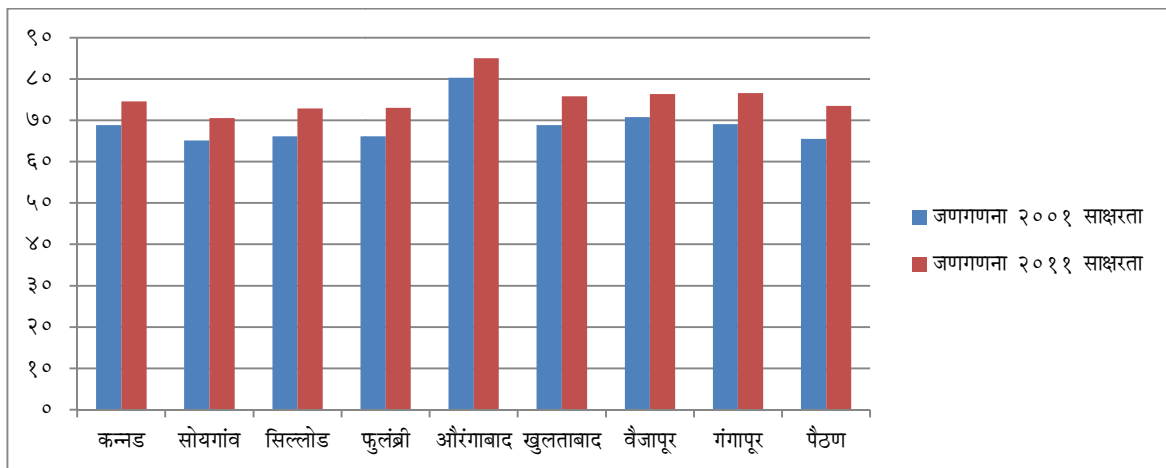


२०११ च्या जणगणाप्रमाणे दरहजारी पुरुषामागे स्त्रीयांचे प्रमाण ९२३ आहे. जिल्हयात दरहजारी पुरुषामागे स्त्रीयांचे प्रमाण कमी होत आहे.

साक्षरता (टक्क्यामध्ये) :-

अ.क्र.	तालुका	जणगणना	साक्षरता	वाढ
१	कन्नड	२००१	६८.८	
		२०११	७४.६०	५.८
२	सोयगांव	२००१	६५.१०	
		२०११	७०.५७	५.४७
३	सिल्लोड	२००१	६६.१	
		२०११	७२.८९	६.७९
४	फुलंब्री	२००१	६६.१	
		२०११	७३.०२	६.९२
५	औरंगाबाद	२००१	८०.३	
		२०११	८५.०३	४.७३
६	खुलताबाद	२००१	६८.८	
		२०११	७५.८२	७.०२
७	वैजापूर	२००१	७०.८	
		२०११	७६.३६	६
८	गंगापूर	२००१	६९.१	
		२०११	७६.६१	७.५१
९	पैठण	२००१	६५.५	
		२०११	७३.४८	७.९८
१०	एकूण	२००१	७२.९	
		२०११	७९.०२	६.१२

साक्षरता :-



जिल्हयामध्ये दोन्ही जणगणना प्रमाणे जिल्हयाची साक्षरता वाढलेली आहे. गंगापूर तालुक्यात सर्वात जास्त साक्षरता ७.५१ % नी वाढलेली आहे. त्याचप्रमाणे औरंगाबाद तालुक्यामध्ये सदरील कालखंडात सर्वात कमी ४.९३ % साक्षरता वाढलेली दिसून येते.



जिल्हयात सन २००१ च्या जणगणनेच्या तूलनेत सन २०११ च्या जणगणनेत ६.१२ % साक्षरता वाढलेली आहे. सन २००१ च्या जणगणनेप्रमाणे जिल्हयाची साक्षरता ७२.९ % आहे. तर २०११ च्या जणगणनेप्रमाणे ७९.०२ % आहे. औरंगाबाद जिल्हयाची लोकसंख्याची साक्षरता ६.१२ % ने वाढली आहे. वाढत आहे.

निष्कर्ष :- १. औरंगाबाद जिल्हयाची लोकसंख्या ८०४२६९ इ. वाढलेली आहे.

२. जिल्हयाचा लोकसंख्या वाढीचा शेकडा दर २७.७६ आहे.

३. जिल्हयात ३८५१६३ स्त्रीया तर ४१९१०६ पुरुष वाढलेले आहेत.

४. सन २००१ च्या जणगणनेप्रमाणे जिल्हयाच्या ग्रामीण भागाची ६२.४७ % लोकसंख्या आहे. तर सन २०११ च्या जणगणनेप्रमाणे ती ५६.२३ % लोकसंख्या आहे. ग्रामीण भागात लोकसंख्या कमी होत आहे.

५. सन २००१ च्या जणगणनेप्रमाणे जिल्हयाच्या नागरी भागात ३७.५३ % जनता राहते तर २०११ मध्ये नागरी भागात ४३.७७ % लोक राहतात. औरंगाबाद जिल्हयात नागरीकरण वाढत आहे.

६. सन २००१ च्या जणगणनेप्रमाणे जिल्हयात दर हजारी पुरुषामागे ९३६ स्त्रीया आहेत. तर २०११ जणगणनेप्रमाणे स्त्रीयांचे प्रमाण ९२३ आहेत. जिल्हयात दर हजारी पुरुषामागे असलेले स्त्रीयांचे प्रमाण कमी होत आहे.

७. सन २००१ च्या जणगणने प्रमाणे जिल्हयाची साक्षरता ७२.९ % आहे. तर २०११ च्या जणगणने प्रमाणे ७९.०२ % आहे. औरंगाबाद जिल्हयाची साक्षरता ६.१२ % वाढली आहे वाढत आहे.

संदर्भ ग्रंथ :- १. लोकसंख्या भूगोल.

२. जिल्हया आर्थिक व सामाजिक अहवाल.

३. जिल्हा जणगणना अहवाल २००१.

४. जिल्हा जणगणना अहवाल २०११.

५. जिल्हा सांख्यिकीय अहवाल.